עטרת קוצים וזר פרחים בחיי ישוע: פרחים וצמחים במסורת ובאמנות הנוצרית – בין השושן לשושנת יריחו

עוזי פז pazuzi@bezeqint.net

תקציר: צמחים מעטים בלבד נזכרים בברית החדשה: שושני השדה, גרגר של חרדל, עץ שקמה, עץ תאנה, כפות תמרים וראש. אולם בפולקלור, באגדות ובהרבה יצירות אמנות, מצויים ומעוצבים צמחים רבים הקשורים לחייו של ישוע – מהבשורה על לידתו ועד לתחייתו, לאחר צליבתו. ברבים מצמחים אלה מסתתרים שמות כגון Christy, מריה, קדוש ועוד. ננסה לעקוב אחריהם לזהותם ולהבין את הקשריהם שלהם לאירועים הנזכרים בברית החדשה.

ישוע, לפי הברית החדשה, נצלב כשכתר קוצים עוטר את ראשו: "וַיְשָׂרְגוּ קֹצִים וַיָּשִׂמוּ עֲטֶרֶת וַיָּשִׂימוּ עַל רֹאשׁוֹ" (מתי כ"ז 29). בספרות, כמו גם בציורי הצליבה, ישנן גרסאות רבות מיהו הצמח ממנו הכינו את העטרת.

אולם באגדות ובמסורות השונות, כמו גם ביצירות האמנות הרבות הקשורות בחייו של ישוע, ניתן למצוא צמחים רבים. רובם ככולם אינם נזכרים כלל בברית החדשה. לרוב גם לא ניתן לברר מהו המקור ממנו צמחו מסורות אלה. שורשי אחדות מהן בצמחים שהיו מקודשים במיתולוגיה לאלי יוון או רומא. אחרות צמחו מהמיתולוגיה של ארצות השפלה ועמי צפון אירופה. הנצרות אימצה אגדות אלה ושזרה אותן בחיי ישוע ומריה.

כבר במאה ה-4, ובעיקר מאז המאה ה-7, טופחו במנזרים "גני מריה" (Mary Gardens). גידלו בהם צמחים מקודשים בצד צמחי רפואה שונים, שהרי הדת החדשה אמורה להביא מזור לאנושות. לרבים מהצמחים האלה הוענקו שמות עממיים ובאחדים מהם שולב התואר קדוש או שמה של מריה.

Mary Garden או "גן העדן הקטן" (צייר גרמני לא ידוע. 1410)

מסורות נוספות החלו בימי הביניים ובעת מסעי הצלב. המקור לרובן בדרום אירופה ובמערבה, והן מתייחסות, לעיתים מזומנות, לצמחים המקומיים באזורים אלה ללא קשר לכך כי רובם אינם גדלים כלל בארץ ישראל. עובדות, מאז ומתמיד, לא קלקלו סיפור טוב... אחדים מצמחים אלה מעוצבים בציורים וביצירות אמנות אחרות. מהם הבולטים לעין ועיצובם אינו מותיר ספק לגבי זיהויים, כגון האיריסים הכחולים בציור "גן העדן הקטן". אחרים קטנים וצנועים. דרושה עין בוחנת להבחין בהם וגם ידע מוקדם כדי להבין את משמעותם וכיצד ולמה התגלגלו לציור. מאידך – רבים מהצמחים המעטרים את הציורים אינם ניתנים כלל לזיהוי ואין להם קשר למציאות בוטנית מוגדרת. לא ברור גם אם יש בהם מסר כלשהו או שנועדו לעיטור בלבד.

הבשורה למריה

פרחים השזורים בחיי ישוע הופיעו עוד בטרם לידתו. המלאך גבריאל, לפי הברית החדשה, בא לביתה של מריה ובישר לה: "וְהִנָּךְ הָרָה וְיֹלַדְתְּ בֵּן וְקָרָאתְ אֶת-שְׁמוֹ ישועַ" (לוקס א' 31). סצנה זו, המכונה "הבשורה למריה" התרחשה, לפי המסורת, במקום בו ניצבת כיום כנסיית

הבשורה בנצרת.

המבנה הנוכחי של הבסיליקה, שנחנך ב-1969, מתבלט למרחוק בכיפת החרוט התלול המתנשאת מעליו. בכל התיאורים מודגש כי הכיפה מעוצבת בדמות ה**שושן** (Lily) – סמל בתוליה של מריה (כמפורט להלן). אולם בכיפה 16 צלעות בשעה שלשושן 6 עלי עטיף בלבד. לא זו בלבד – פרח השושן נוטה אופקית, בזווית ישרה לערך מהגבעול, ואילו כיפת הבזיליקה מוטה מטה, כפעמון.

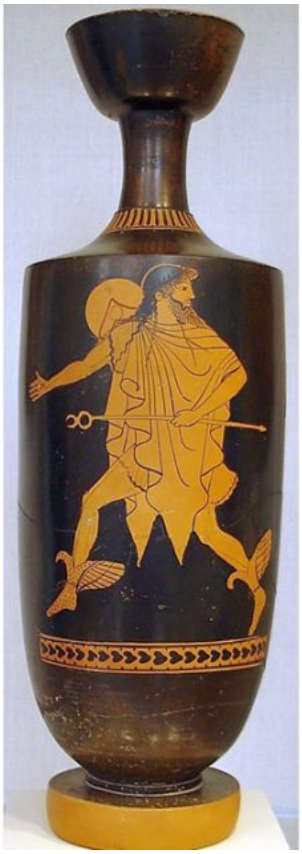

כנסיית הבשורה בנצרת והחרוט בעל 16 הצלעות המתנשא מעליה (המקור: אינטרנט)

שושן צחור או בשמו העממי Madona Lily. צילם: עוזי פז ©

סצנת הבשורה היא אחד הנושאים השכיחים ביותר באמנות האירופית. רוב אמני הרנסנס הגדולים כללו אותה ביצירותיהם. ברוב הציורים האלה המלאך גבריאל ניצב משמאל, אל מול מריה היושבת מימין, והוא מחזיק פרח שושן בידו. הפרח, לרוב, גדול ממידותיו הטבעיות. זוהי מסורת מאוחרת. בציורים קדומים יותר, באיקונות ביזנטיות ובקירות פסיפסים בכנסיות מימי הביניים, כגון ב-Santa Maria in Trastevere או ב-Santa Maria Maggiore (שתיהן ברומא), או בציור הבשורה בכנסיית St. Clement ב-Ohrid שבמקדוניה מהמאה ה-14, המלאך גבריאל מחזיק בידו מוט ארוך, בדומה למטה השליחים של האלים היווניים – כאיריס או הרמס, כמתואר בציורים על גבי כדים בני אותה תקופה.

c. 480-470 BC

middle of 5th century BC.

איריס עם מטה השליחים (המאה V לפסה"נ) והרמס עם מטה השליחים (480-470 לפסה"נ)

ציור הבשורה בכנסיית St. Clement ב-Ohrid שבמקדוניה (מימין); הבשורה בקתדרלת Chartres (משמאל)

גם בוויטראג'ים בקתדרלת Chartres בצרפת (מסוף המאה ה-12), המלאך גבריאל מחזיק בידו מטה ובראשו ניכר עיצוב של איריס מסוגנן, המזכיר את ה- Fleur-de-lis (להלן).

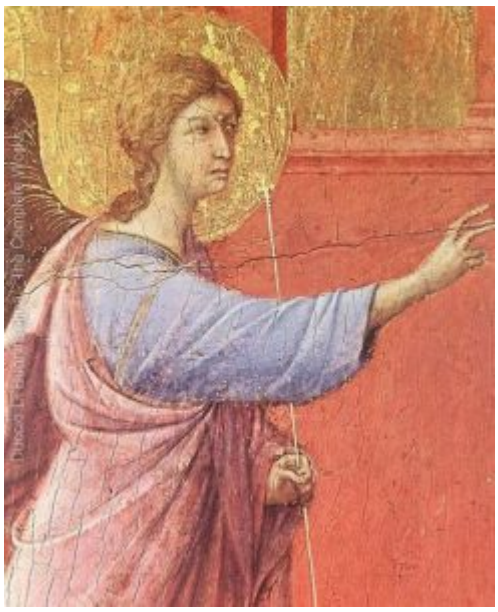
השושן (Lilium) מופיע לראשונה בציוריהם של אמני סיינה. הפרח אינו מוחזק עדיין בידו של המלאך אלא נמצא באגרטל, רמז לפסוק המקראי "גַּן נָעוּל אֲחֹתִי כַּלָּה ... מַעְיָן חָתוּם" (שיר השירים ד' 3), כמשל לתומתה של מריה. אולם בציור של של דוצ'ו (1278-1319), המלאך גבריאל מחזיק בידו, בנוסף לפרחי השושן שבאגרטל, גם מטה ובראשו איריס מסוגנן, הוא ה-Fleur-de-lis.

הבשורה של דוצ'ו (1308). משמאל – פרט מתוך הציור – המלאך מחזיק בידו מטה בראשו איריס מסוגנן

בציור של סימונה מרטיני (1284-1344), מאמניה הגדולים של סיינה, המלאך מחזיק בידו ענף זית. גם ראשו עטור בענף זית, ואילו באגרטל, הניצב לפני מריה, 4 גבעולים קוצניים, הנושאים פרחים לבנים. עיצובם מזכיר את פרחי השושן, אך אינם כאלה. הם אמורים לסמל את מריה "כְּשׁוֹשַׁנָּה בֵּין הַחוֹחִים" (שיר השירים ב' 2) – סמל להתעברותה ללא חטא ואולי גם רמז מקדים לזר הקוצים שב"מערכה האחרונה".

הבשורה לפי סימונה מרטיני (1333)

ציירי הרנסנס בפירנצה, ולעיתים גם בארצות השפלה, ובהם סנדרו בוטיצ'לי, ליאונרדו ד-וינצ'י, קרוג'ו, מורילו, ג'אן ואן אייק ועשרות ציירים נוספים, ציירו את סצנת הבשורה, כשהמלאך גבריאל מחזיק בידו **שושן** (Lilium). צבעם הלבן של הפרחים מסמל טהרה, נטייתם האופקית, מעין הרכנת ראש, את התום והצניעות, והגבעול הארוך והגבוה, מעבר למידותיו הטבעיות, מסמל הוד מלכות. אולם לפרח השושן עמוד עלי ארוך ובראשו 3 צלקות תפוחות. היו שראו בהם דמיון לאברים מיניים. בתקופה הוויקטוריאנית אסרו על כן לצייר את האבקנים והעלי שבפרח.

השושן משמש גם כסמלו של הקדוש דומיניקוס, מייסד המסדר הדומיניקני ושל קדושים נוספים כגון הקדושה אנה, אמה של מריה שהרתה מהרחת ורד לבן, של יוסף, בעלה של מריה, ושל קדושים נוספים כגון: פרנציסקוס מאסיזי, אנטוניוס מפדובה וקלרה מאסיזי.

הבשורה לפי בוטיצ'לי (1490) (שימו לב לגודלו של השושן ולנוף "הארצישראלי" הניבט מהחלון)

הכתרתה של מריה כמלכת השמים. (Raffaelo 1502/3).
בסרקופג שושן, ורד אדום וורד לבן.

אמנים אחדים המשיכו לצייר, במקביל, את המלאך גבריאל עם המטה בידו. לעיתים השושנים נמצאים באגרטל, לעיתים נעדרים מהציור.
הברית החדשה אינה מספרת מה עלה בגורלה של מריה. מסורות שונות התפתחו בנדון. במאה השנייה לספירה חובר הספר "הירדמות " – ספר חיצוני לברית החדשה. מסופר בו כי נפלה עליה תרדמת נצח, ולאחר שהובאה למנוחה נאספה לזרועות בנה בשמים. המוות הוא עונש על חטאי האדם, ואילו מריה נקייה מכל חטא. סביב גופתה הונחו ורדים אדומים, המסמלים את המרטירים ושושני עמק צחורות, המסמלות את המלאכים והבתולות. אגדה אחרת מספרת כי תומא (St. Thomas), אחד מ-12 השליחים, לא האמין בתחייתה של מריה ועלייתה לשמים. הוא הלך למקום קברה ומצאו ריק, אך צמחו בו שושן לבן וורד

אדום. השושן משמש על כן גם כסמל לתחיית המתים.
נזיר אנגלי (Ven. Bede 735-672) המוכר כבֶּדֶה הקדוש היה הראשון שקישר את מריה לסמליותו של השושן. הוא גרס כי עליו הלבנים של הפרח מסמלים את טהרת גופה של מריה ואת חפותה מכל חטא, ואילו האבקנים הזהובים את קרינת נשמתה. אגדה נוספת גורסת כי הפרח צמח מדמעותיה של חווה לאחר שגורשה מגן העדן. צבעו היה צהוב, אך כשמריה נעמדה לקטפו צבעו השתנה ללבן. כך מסמל השושן את העידן של "חווה החדשה", המשחזרת את תום העולם, שאבד בחטא הקדמון.
לעיתים, בעיקר בציור הפלמי המוקדם ובציור הצרפתי, מופיעים בציורי הבשורה גם איריסים. לרוב איריסים כחולים. פרחי האיריס, בדמותם ובדרך עיצובם, מסמלים בבירור את השילוש הקדוש. יתר על כן: איריס הייתה אלת הקשת בענן ביוון הקדומה. והקשת מסמלת בנצרות את הברית, כנאמר בבראשית: "אֶת קַשְׁתִּי, נָתַתִּי בֶּעָנָן, וְהָיְתָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵין הָאָרֶץ. וְזָכַרְתִּי אֶת בְּרִיתִי, אֲשֶׁר בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם, וּבֵין כָּל-נֶפֶשׁ חַיָּה... וְהָיְתָה הַקֶּשֶׁת, בֶּעָנָן... לִזְכֹּר בְּרִית עוֹלָם, בֵּין אֱלֹהִים וּבֵין כָּל נֶפֶשׁ חַיָּה...אֲשֶׁר עַל-הָאָרֶץ" (שם, ט' 13-17). גבריאל הוא שליח אלוהים והוא נושא את פרח האיריס שבידו כמסר של שלום לארץ.

איריס מגלם בדמותו את ה"שילוש" ובצבעו מסמל את מלכות שמים. בתמונה – **איריס הלבנון**. צילם: עוזי פז ©

צבעם הכחול של האיריסים שבציורי הבשורה מסמל מלכות שמים, נאמנות, שלום ושלווה. יתר על כן – עלי האיריס הם דמויי סיף או רומח, מעין רמז מקדים הן למסופר בעת הצליבה: "וְאִישׁ אַחֵר לָקַח חֲנִית וַיִּדְקֹר אֶת צַלְעוֹ וַיֵּצְאוּ מַיִם וָדָם" (מתי כ"ז 49) והן כאזכור לשבעת יגוניה של מריה, המתוארים כחרב בליבה (לדוגמה בציורו של Master of the Half Length מסוף המאה ה-16).

מוטיב האיריס, בעיצובו הסכמטי, מופיע כבר בתבליט אשורי באלף ה- III לפסה"נ. הוא שב וחוזר בתבליטים ובמטבעות יווניות ורומיות, בסמליהם של בתי מלוכה באירופה וערים שונות כגון סמלה של פירנצה. הוא מופיע גם במטבעות חשמונאיות. לפי הדגם של אחת מהן עוצב השקל הישראלי.
אגדה מספרת כי ב-497 לסה"נ, כשהמלך Clovis, המלך הנוצרי הראשון של צרפת, נלחם בהונים, הוא נאלץ לסגת לשטח הצפה של נהר שזרם בשדה המערכה. הוא נראה כלא ניתן למעבר. Clovis ראה אייל חוצה את הנהר בין פרחי איריס ענף. הוא הוליך את צבאו בעקבות האייל וכך הצליח לחצות את הנהר ולזכות בקרב. בעקבות אירוע זה אימץ את האיריס הצהוב כסמלו הוא ה- Fleur-de-Lys.

איריס ענף – המקור ל- Fleur-de-Lys. צילם: עוזי פז ©

מסורת מאוחרת יותר מייחסת את Fleur-de-Lys ללואי ה-VII. בתחילת מסע הצלב דגלו התכסה במטר של פרחי איריס צהובים. הוא ראה בכך מסר אלוהי. חייליו קראו בתחילה לסמל, שעוצב על כן בדמות הפרח, Fleur-de-Louis. השם קוצר ל- Fleur-de-Lys או Fleur de Lis ומ- lis נולד השיבוש המייחס את השם ל-Lily . יש המכנים אותו Fluer de luce – "פרח האור".
בספרות, הן הלועזית והן העברית, קיים בלבול חוזר ונשנה בין השושן (Lilium) לאיריס. Iris ולא Lilium הוא סמלם של בית בורבון, על שלוחותיו הרבות כגון בצרפת, בספרד בדרום איטליה, בנוארה, שבצפון ספרד, בדוכסויות אחדות ברחבי אירופה כמו גם סמלה של פירנצה.

איריס על רקע הדואומו של פירנצה (מימין) ועל רקע "הארמון הישן" עם סמל העיר (משמאל)

בציורים אחדים של הבשורה, כגון אצל Hans Memling ההולנדי (1482), המלאך מחזיק בידו מטה ואילו באגרטל למרגלותיה של מריה יש איריס כחול לצד השושן. כך גם בציורו של Roger Van der Wayden, בו הוא מצייר את ארבעת הפטרונים של משפחת מדיצ'י סביב מריה וישוע התינוק בידיה. למרגלותיהם ניצב אגרטל ובו שושן לבן יחד איריס כחול. (בפנל שמתחתם מצוי סמלה של פירנצה –Fleur de Lis שהוא איריס!)

הבשורה (Hans Memling, 1482) (מימין); מריה ו-4 קדושים (Roger Van der Wayden, 1450) (משמאל)

רק בשנת 1618 הוציא האפיפיור פאולוס ה-V צו המחייב לכלול את ה – Lily Madona בציורם של נושאים קדושים, ובייחוד אלה שבהם מופיעה מריה.

הלידה

חלפו 9 חודשים מהבשורה. "...יוֹסֵף...עָלָה מִן הַגָּלִיל אֶל יְהוּדָה, מֵהָעִיר נָצֶרֶת לְעִיר דָּוִד הַנִּקְרֵאת בֵּית-לֶחֶם..." (לוקס ב' 4) כדי להתפקד, לפי הצו של הקיסר הרומי אוגוסטוס, בעיר הולדתו, ומריה עמו. מאחר ולא נמצא להם מקום לינה במלון הם התאכסנו במערה. ישוע נולד בה. בהעדר עריסה מריה השכיבה אותו באבוס.
את שהתרחש בעקבות הלידה הנציחו בציורים רבים ומתוארות בהן שתי סצנות. האחת היא "הערצת הרועים" והשנייה "הערצת המאגים" (אמגושים). הסימן המובהק לשתיהן הם שור וחמור הניצבים ברקע. אלה אמורים להדגיש כי אפילו "יָדַע שׁוֹר קֹנֵהוּ, וַחֲמוֹר אֵבוּס בְּעָלָיו" אבל "יִשְׂרָאֵל לא יָדַע, עַמִּי לא הִתְבּוֹנָן"... (ישעיהו א' 3) ולא הבין את משמעות אירוע הלידה.

הערצת הרועים (Domenico Ghirlandaio 1482-85)

הראשונה בין סצנות אלה היא "הערצת הרועים". הם רעו את צאנם ב"שדה הרועים", שממזרח לבית לחם ומלאך בישר להם "כִּי הַיּוֹם יֻלַּד לָכֶם בְּעִיר דָּוִד מוֹשִׁיעַ, אֲשֶׁר הוּא הַמָּשִׁיחַ הָאָדוֹן" (לוקס ב' 11). הם באו אל האבוס בבית לחם להביע את הערצתם, להלל ולשבח.
בציור של Ghirlandaio ניתן להבחין, בסמוך לישוע התינוק, בציפור ובפרחים קטנים. הציפור היא חוחית – ציפור הניזונה מזרעי קוצים שונים כחוח, גדילן וברקן. זהו רמז מקדים (פרפיגורציה) לעטרת הקוצים שתעטר את ראשו של ישוע בעת צליבתו. לפי מחקר של הצפר האיטלקי Herbert Friedman, מסתבר כי החוחית מופיעה ב-486 יצירות מימי הרנסנס, מעשה ידיהם של 254 אמנים ועוד נדון בה.
הפרחים הקטנים, שבין החוחית לישוע, הם פרחי **חיננית הבתה**. באנגלית היא נקראת Daisy ופירוש שמה הוא "עינו של היום". ואכן תפרחות החיננית נסגרות מדי ערב ושבות ונפתחות, כמו מתעוררות, עם הנץ החמה. זהו אחד מהסמלים הן כי יום חדש מפציע על האנושות והן לחפותו של הרך הנולד.

הערצת הרועים (Hugo Van der Goes 1475)

ב"הערצת הרועים" של ואן דר חוס ניצבים שני אגרטלי פרחים לפני המלאכים. באחד מהם איריס לבן, איריס כחול/סגול ושושן (*Lilium*) בצבע כתום. בשני אקווילגיה כחולה וציפורן אדומה. כל הצמחים האלה גדלים בהרי אירופה ואף לא אחד מהם בארץ ישראל.

ה**אקווילגיה** *Aquilegia*, (שפירוש שמה הלטיני הוא "רגל של עיט") הייתה מקודשת לוונוס. במיתולוגיות צפוניות, בעיקר בנורווגיה ובגרמניה, היא הייתה סמלה את Freya אלת הפוריות, האהבה והיופי. במבט מעל הפרח ניתן לדמות חמש יונים המכונסות יחד. מכאן שֵׁמה העממי Columbine (בלטינית Columba היא יונה) והיונה מסמלת את רוח הקודש. סיבה כפולה לאימוץ הפרח על ידי הנצרות.

באגרטל, ליד האקוולוגיה, מצוי גם **ציפורן** אדום. בימי הביניים זה היה הפרח השני בפופולאריות שלו, לאחר הוורדים. את שמו המדעי Dianthus, שפירושו "פרח האל", העניק לו הבוטנאי היווני תאופרסטוס (371-287 לפנה"ס). אגדה יוונית מספרת כי דיאנה, אלת הצייד, התאהבה ברועה צעיר שסרב לאהבתה. באכזבתה היא תלשה את עינו וזרקה אותה לקרקע. צמח ממנה פרח הציפורן. ואילו אגדה נוצרית גורסת כי הציפורן הופיע עלי אדמות בעקבות דמעות צערה של מריה על ישו הנושא את הצלב. מאז הפך הציפורן לסמל אהבת אם נצחית ואחד מסמלי "יום האם". לציפורן שמות עממיים אחדים בלע"ז.

אחד מהם הוא Carnation או Cornation שפירושו זר פרחים, שכן השתמשו בו בטקסי הכתרה ביוון. אחרים סבורים כי מקור השם carnation הוא מ-carnis שפירושו בשר – בשל צבעו האדום.

לפי הברית החדשה הופיע כוכב מעל שמי בית לחם, לבשר על הולדתו של ישוע, ולהורות לשלושת האמגושים (חכמי דת בעלי ידע במיסטיקה ובאסטרולוגיה) את הדרך למקום הולדתו: "וְהִנֵּה בִּימֵי הוֹרְדוֹס הַמֶּלֶךְ בַּאֲשֶׁר נוֹלַד יֵשׁוּעַ בְּבֵית לֶחֶם יְהוּדָה וַיָּבֹאוּ מְגוּשִׁים מֵאֶרֶץ מִזְרָח יְרוּשָׁלַיִם. וַיֹּאמְרוּ אַיֵּה מֶלֶךְ הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר יֻלַּד כִּי רָאִינוּ אֶת־כּוֹכָבוֹ בַּמִּזְרָח וַנָּבֹא לְהִשְׁתַּחֲוֹת לוֹ "(מתי ב' 11-2).

בכנסיית המולד מצוי כוכב הכסף שעליו כתוב: "כאן נולד ישוע הנוצרי לבתולה מריה". כוכב זה דומה לפרח של **חיננית הבתה**. אולם השם העממי "כוכב בית לחם" Star of Bethlehem ניתן דווקא לנץ החלב. ואילו הזהבית מכונה Yellow Star of Bethlehem.

אקווילגיה (מימין); חיננית הבתה – המודל ל"כוכב בית לחם" (במרכז); נץ חלב צרפתי – Star of Bethlehem (משמאל). צילם: עוזי פז ©

"אָז קָרָא הוֹרְדוֹס לַמְּגוּשִׁים בַּסֵּתֶר וַיַּחְקֹר לָדַעַת הָעֵת אֲשֶׁר נִרְאָה הַכּוֹכָב. וַיִּשְׁלָחֵם בֵּית לֶחֶם וַיֹּאמַר לְכוּ חִקְרוּ הֵיטֵב עַל דְּבַר הַנַּעַר וְהָיָה כִּי תִמְצְאוּן אֹתוֹ וְהַגַּדְתֶּם לִי..." (שם 7-8). הם הגיעו למקום הלידה ימים אחדים אחרי הרועים וזה הבסיס לציורי "הערצת המגושים". (בציורו של Ghirlandaio הרועים רואים דרך החלון, בשיירת שלושת האמגושים המתקרבת, חרף פער הימים ביניהם...)

הערצת המאגים (Hugo Van der Goes 1470/75)

גם בציור הערצת המאגים של Hugo Van der Goes האקווילגיה מבצבצת מבין הסלעים שבתחתית התמונה. בצדה השמאלי מתבלט זר איריסים כחולים בתוך אגרטל. השושן הצחור עדיין איננו.

הירידה למצרים

הירידה למצרים (Giotto 1313)

ישוע נולד, אך המלאכים טרם סיימו את שליחויותיהם: "וְהִנֵּה מַלְאַךְ יְהוָֹה נִרְאָה אֶל יוֹסֵף בַּחֲלוֹם לֵאמֹר קוּם קַח אֶת הַיֶּלֶד וְאֶת אִמּוֹ וּבְרַח לְךָ מִצְרַיְמָה...כִּי הוֹרְדוֹס מְבַקֵּשׁ אֶת נֶפֶשׁ הַנַּעַר לְקַחְתָּהּ" (מתי ב' 13).

המשפחה הקדושה, לפי המסורת, הסתתרה בתחילת מנוסתה במערת החלב (Crypta lactea) הממוקמת כ-200 מטרים דרומית-מזרחית לכנסיית המולד שבבית לחם. מערה זו מוכרת גם כ"מערת גבירתנו " ובערבית "מע'ארת א-סיתי" ("מערת הגברת"). מריה הניקה בה את בנה הפעוט. טיפת חלב נתזה מפיו על צמח והותירה בו כתמים לבנים לנצח, כעדות כי ישוע עבר כאן. מסורת זו דומה לאגדה יוונית המספרת כי זאוס הביא את הרקולס להרה (היא יונו הרומית) בעת שנתה, כדי שתניק אותו. שתי טיפות חלב נתזו מפיו – האחת

התפזרה ברקיע והפכה לשביל החלב ואילו מהשנייה נבט צמח ששמו העממי "שושנת העמקים" (Convallaria majalis). צמח זה גדל בארצות הצפון ואינו מצוי בארץ. הנצרות, באחת מאגדותיה, המירה פרח זה בשושן, שעל "מוצאו" יש גם גרסאות אחרות.
צמח המוכר יותר בהקשר לטיפת החלב, שנשרה מפיו של ישוע, מכונה Milk Thistle (קוץ החלב) או Holy thistle (ואין זה הצמח הנקרא באותו שם בסקוטלנד). שמו המדעי של הקוץ הוא *Silybum marianum*, שפירושו "קוץ מריה". שמו העברי הוא **גדילן מצוי**. זהו אחד מהצמחים הקוצניים הנפוצים ביותר בשולי דרכים ובשדות. מסתבר כי בתאים אחדים של העלה אין כלורופיל, אותו פיגמנט ירוק שכה דרוש לצמח, ומתחת לאפידרמיס (היא השכבה החיצונית של העלה) כלואים כיסי אוויר. האוויר הכלוא הוא המעניק לעלה את בהרותיו, בדומה למים המכילים בועות אוויר בתוכם.

עלי גדילן מצוי ותפרחת. שמו האנגלי הוא Milk Thistle ושמו המדעי *Silybum marianum*. צילם: עוזי פז ©

בדרכה דרומה עברה המשפחה הקדושה בחברון. כאן מצאה מנוח תחת עץ מפורסם, שלו מסורת קדושה ארוכה. העץ נקרא בערבית "בלוט א- סִיטה", שפירושו "אלון הגברת". המסורת הקשורה בעץ זה מתחילה באברהם "[...] וַיָּבֹא וַיֵּשֶׁב בְּאֵלֹנֵי מַמְרֵא אֲשֶׁר בְּחֶבְרוֹן, וַיִּבֶן-שָׁם מִזְבֵּחַ לַה" (בראשית י"ג 18). זה המקום בו "שְׁלוֹשָׁה אֲנָשִׁים" בישרו לאברהם: "שׁוֹב אָשׁוּב אֵלֶיךָ כָּעֵת חַיָּה, וְהִנֵּה-בֵן לְשָׂרָה "(בראשית י"ז 19). ההקבלה ל"בשורה למריה" ברורה.
"אלוני ממרא" הפך לעץ מפורסם ומקודש לשלוש הדתות המונותיאיסטיות. הוא מצוין במפת מידבא. במקורות אחדים התחלף האלון הזה באֵלָה, ולעיתים אף זוהה כ"אשל אברהם". גם מיקומו המדויק נדד, בתיאורים השונים, ברחבי חברון וסביבתה, עד שהתקבעה סביב אלון מצוי בדרומה של חברון, שגדל בחצר הכנסייה הרוסית בחברון (המוסקוביה). עולי הרגל במאה ה-19 הרבו לציירו. ב-1967 הוא היה בשלבי גסיסה מתקדמים. ענפיו נתמכו בקורות ברזל והחללים שהתפתחו בגזעו נסתמו באבנים ומלט. רק

ענף אחד נשא עדין עלים. בשנת 1996 אף הוא התייבש ומת.

"אשל אברהם" – שאינו אלא עץ אלון, בחברון, ציור מהמאה ה-19.
צביעה Steve Bartrick

מרווה משולשת (*Salvia triloba*) נקראת לרוב בפי הערבים "מִירְיַמְיָה" או מֵירָמְיֶה. באזורים אחדים הוא נקרא שג'רת מריה, שמשמעו "עץ מרים". המסורת גורסת כי בדרכם דרומה מריה, התשושה מהחום, ביקשה לחסות בצל והתיישבה בצלו. העובדות שהמרווה המשולשת אינה מתנשאת אלא כדי כמטר וצילה מועט, ואין היא גדלה כלל בתחום מדברי, אינן מפריעות לאגדה. בסיסה, כבמקרים אחרים, בעליו המתפצלים של השיח (לרוב, לא תמיד!) לשלוש אונות. שילוש זה הוא שהקנה למרווה את שמותיה העברי, המדעי ואת שלל שמותיה בערבית. באזורים מסוימים היא נקראת גם נעאמה דהיינו הנעימה, הרכה, וזאת משום ששערות צפופות מכסות את חלקם התחתון של עליה והן יוצרות מרקם קטיפתי עדין. מרקם זה, בשילוב עם ריחם הנעים של העלים, מהווים תחליף הולם למגבונים ("טישוס") לניגוב הזעה. באזור מע'אר המרווה נקראת ג'ועסאס, כשמקור לשם הוא Jesus.
המרווה הייתה מפורסמת בסגולותיה המופלאות עוד מימי קדם. שמה נגזר מהמונח salvation, דהיינו ישועה או Salvere בלטינית, שפירושו להושיע. ואכן – אפשר להכתיר את המרווה כמלכת הרפואה העממית. מייחסים לה תכונות ריפוי שונות ומשונות.

הדרך הארוכה למצרים ותלאותיה טרם תמו. המדונה נאלצה לכבס את חיתוליו של ישוע. היא ייבשה אותם על ענפי ה**רוזמרין** (שאינו גדל בר ברחבי הארץ...אך נפוץ בתרבות) השיח העניק את ריחו הטוב לכבסים המתייבשים והאגדה גורסת, בהתאם, כי שמו של השיח נגזר מ-Rose of Maria. (הסבר אחר, ולאור תפוצתו של הצמח באגן הים התיכון משכנע יותר גורס כי: טל = Ros; ים = Marinus, דהיינו "טל הים").

מרווה משולשת (מימין) נקראת בערבית "מִירַימִיָה" או מֵירָמִיָה על שמה של מריה; רוזמרין (משמאל) - "ורד מריה" או "טל הים"? צילם: עוזי פז ©

בהתקרבם למצרים שודדים ניסו להתנכל למשפחה הקדושה. במנוסתם הם חלפו ליד עץ שקמה. הגזע הרחב פער פתח ואפשר למריה, לישוע, וליוסף להסתתר בתוכו. אז הוא שב ונסגר. החמור, שליווה אותם כל הדרך, נותר בחוץ. במנוסתם המבוהלת לתוך הגזע נפתח ארנקה של מריה ומטבעות אחדים נפלו ממנו. כשהשודדים הגיעו למקום, ולא מצאו את מריה עם הילד, לקחו את החמור ואספו את המטבעות. אלה, באורח פלא, הפכו לפרחים. שמם "זהב מריה" – Marygold (**טגטס** בשמם המקובל בגינות הנוי).

Marygold (טָגֶטְס). צילם: עוזי פז ©

השודדים לקחו את החמור להליופוליס אולם לאחר שלושה ימים הוא חזר בכוחות עצמו. הפתח בעץ שב ונפתח, ונשאר פתוח עד עצם היום הזה... במשך תקופה ארוכה הוא שימש יעד לעלייה לרגל של נוצריים.

הטבילה בירדן

חלפו כשש שנים לאחר הירידה למצרים. ישוע חזר ארצה. חלפו עוד כ-24 שנים. באותם ימים "יוֹחָנָן הָיָה טֹבֵל בַּמִּדְבָּר... וְיוֹחָנָן לָבוּשׁ שְׂעַר גְּמַלִּים וְאֵזוֹר עוֹר בְּמָתְנָיו... (מרקוס א' 4-6). " וַיְהִי בַּיָּמִים הָהֵם וַיָּבֹא ישועַ מִנְּצֶרֶת אֲשֶׁר בַּגָּלִיל וַיִּטָּבֵל עַל־יְדֵי יוֹחָנָן בַּיַּרְדֵּן (שם, שם 9).

הטבילה של ישוע (Andrea del Verrocchio 1475-1472)

אזור העור למותניו של יוחנן והצלב שבידו, העשוי מ**קנה מצוי**, הם מהסימנים (אטריבוטים) הבולטים בציורים השונים לזיהויו של יוחנן עוד בהיותו ילד. לקנה גבעול ארוך וישר הבנוי פרקים פרקים. בציורי הצלב הרבים, שבידו של יוחנן, ניתן להבחין בחריצי המפרקים.

בתמונה של אנדריאה דל ורוקיו מזדקרים קנים פורחים בין רגליו של יוחנן, ואילו בצדה השמאלי צמחי סוף. אלה מסמלים את מימיו הקדושים של הירדן, שביכולתם לטהר את החטא הקדמון.

ישוע ויוחנן (Raffaello 1506-1505) כילדים. בצלב ניתן להבחין במפרקי הקנה. ברקע שני פרחי פרג. צבעו האדום הוא רמז מקדים לדם הצליבה.

על יוחנן נאמר: "וּמַאֲכָלוֹ חֲגָבִים וּדְבַשׁ הַיָּעַר" ... (מרקוס א' 6). מקובל לחשוב כי "דבש יער" במקרה זה הם חרובים, אף כי ברוב המקרים בהם נזכר דבש במקרא הכוונה היא לדבש תמרים. בהתאם שמו האנגלי של החרוב הוא St. John bread. מפרי החרובים הכינו, וכך נוהגים באחדים מכפרי המיעוטים עד היום, "דבש חרובים" הנקרא בערבית "ר'וב".

פירות של חרוב St. John bread. צילם: עוזי פז ©

ישוע בגליל

שליחותו של ישוע, בין הטבילה לצליבה, נמשכה כשלוש שנים. בשנים אלה שוטט בגליל, עשה ניסים ונשא דרשות ומשלים. בשוטטויותיו ספג את ההשראה למשלי הפרחים והצמחים שלו. הוא התרשם משפע הפרחים הצהובים, בני משפחת המצליבים, המכסים באביב המאוחר את המדרונות המשתפלים אל הכנרת. בשפת היום-יום מקובל לקרוא לכולם "**חרדל**", כשם קיבוצי. האם כך היה גם אז? בפועל מרכיבים את המרחבים הצהובים האלה, בנוסף ל**חרדל השדה** ול**חרדל** ה**לבן**, גם מינים נוספים בני משפחת המצליבים הפורחים גם הם בצהוב (כגון: **חטוטרן מצוי**, **לפתית מצויה**, **איסטיס מצוי**, **בקבוקון מקומט** ועוד). ישוע, ברצותו להמחיש את העתיד הצפוי לתורתו אומר: "...אֶל מַה נְדַמֶּה אֶת מַלְכוּת הָאֱלֹהִים וּבְאֵיזֶה מָשָׁל נמשילה? כְּגַרְגַּר שֶׂל חַרְדָּל אֲשֶׁר יִזָּרַע בָּאֲדָמָה וְהוּא קָטֹן מִכָּל הַזְּרֹעִים אֲשֶׁר עַל־הָאָרֶץ. וְאַחֲרֵי הִזָּרְעוֹ יַעֲלֶה וְיִגְדַּל עַל כָּל הַיְרָקוֹת וְעָשָׂה עֲנָפִים גְּדוֹלִים עַד אֲשֶׁר יְקַנְּנוּ עוֹף הַשָּׁמַיִם בְּצִלּוֹ" (מרקוס ד'30-32). "החרדל" אכן משתלט על פני מרחבים ניכרים וצמחיו "גדולים" לא רק בכמותם, אלא גם בקומתם, מ"כל הירקות", דהיינו משאר העשבים החד-שנתיים הגדלים בסמוך לו. הם עשויים להתנשא עד כדי שני מטרים. אך ליחס להם "ענפים גדולים" נשמע כהגזמה, אלא אם ישוע התכוון ב"חרדל" לצמח שונה מזה הנקרא כך כיום. אך עופות, כגון חוגלה, עפרוני מצויץ פיפיון הרים או סלעית קיץ,

יכולים, בהחלט, לקנן בצִלו של החרדל המוכר לנו.

מרבדי **חרדל לבן**. צילם: עוזי פז ©

משל נוסף הוא על "שושני השדה". ישוע מנסה להסביר לשומעיו של כי "...אַל תִּדְאֲגוּ לְיוֹם מָחָר כִּי יוֹם מָחָר הוּא יִדְאַג לוֹ וְדַיָּהּ לַצָּרָה בְּשַׁעְתָּהּ" (מתי ו' 34) וכדי להמחיש עד כמה הכול בידי האל הוא אומר: "הִתְבּוֹנְנוּ נָא אֶל שׁוֹשַׁנֵּי הַשָּׂדֶה הַצֹּמְחוֹת. לא יַעַמְלוּ וְלא יִטְווּ וַאֲנִי אֹמֵר לָכֶם כִּי גַם שְׁלֹמֹה בְּכָל הֲדָרוֹ לא הָיָה לָבוּשׁ כְּאַחַת מֵהֵנָּה. וְאִם כָּכָה מַלְבִּישׁ הָאֱלֹהִים אֶת חֲצִיר הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר הַיּוֹם צמֵחַ וּמָחָר יֻשְׁלַךְ לְתוֹךְ הַתַּנּוּר..." (שם, שם 28-29)**.** המשל מתייחס למחזוריות בטבע – היום הפריחה בשיאה ו"למחרת", ודי בחמסין אחד, כדי שזו הייתה כלא הייתה – היא תקמול ותתייבש, וכמו נשרפה בתנור. משל זה מזכיר את פולחן תמוז הנזכר ביחזקאל "וְהִנֵּה שָׁם הַנָּשִׁים יֹשְׁבוֹת, מְבַכּוֹת אֶת-הַתַּמּוּז" (שם, ח' 14), הפולחן, על גלגוליו הרבים, לאל האביב, הכלה עם חרבוני קיץ ושב ומתחדש לאחר כחצי שנה, עם גשמי הסתיו.

מיהם "שושני השדה" האלה? ניסו לייחסם ל-Lilium – הוא ה**שושן** ה**צחור**. אולם ה-Lilium אינו גדל בשדה. הוא גדל בין סלעים ומצוקים בהרי צפון הארץ – בגליל ובכרמל. שושן במקרא מתייחס הן לפרח מסוים ומוגדר (לדעתנו איריס; ראו פז, 2015) והן לפרחים יפים

באשר הם, כגון "אֶהְיֶה כַטַּל לְיִשְׂרָאֵל, יִפְרַח כַּשּׁוֹשַׁנָּה" (הושע י"ד 6). יתר על כן – המלכים, בימי קדם, לבשו גלימה ארגמנית, כפי שהרקולס הכין לטירוס, בת הים. לפי האגדה היוונית זה היה מאז צבעם של גלימות המלכים, ואכן האדום נחשב כצבע מלכות כבר בתקופות הקדומות. סביר על כן כי "שושני השדה" הם פרחים אדומים, וככל הנראה כלניות, המתקבצות לעיתים, בסוף החורף ועל סף האביב, למרבדים מרבדים הבוהקים למרחוק.

כלניות אדומות הן ככל הנראה "שושני השדה" במשל של ישוע. צילם: עוזי פז ©

ה"השתנות" (טרנספיגורציה) הייתה אירוע חשוב בחיי ישוע: "מִקֵּץ שֵׁשֶׁת יָמִים לָקַח לוֹ יֵשׁוּעַ אֶת פֶּטְרוֹס וְאֶת יַעֲקֹב וְאֶת יוֹחָנָן אָחִיו וַיַּעֲלֵם בָּדָד עַל הַר גָּבוֹהַּ. וַיִּשְׁתַּנֶּה לְעֵינֵיהֶם" וַיִּזְהֲרוּ פָּנָיו כַּשֶּׁמֶשׁ וּבְגָדָיו כָּאוֹר הִלְבִּינוּ. וְהִנֵּה נִרְאוּ אֲלֵיהֶם מֹשֶׁה וְאֵלִיָּהוּ וְהֵם מְדַבְּרִים אִתּוֹ" (מתי י"ז 1-3). אירוע זה, התרחש, לפי המסורת, על הר תבור. ישוע הוצב בו במעמד שווה למשה ולאליהו ומעמדו אושרר בו כבן האלוהים.

כנסיית ההשתנות בפסגת התבור. צילם: עוזי פז ©

בארצות הסלאביות, כמו גם בארמניה, נוהגים לציין את "הארת ישוע" בעיטור הקברים בוורדים לבנים. בברית החדשה אין זכר לורד. הוא מצוין ב"אגדת הזהב" מאת (Jacobus de Voragina (1298-1230 זר וורדים מסמל באמנות הרנסנס את מריה וזר וורדים על ראשי המלאכים והקדושים מסמל הנאה שמימית.

וֶרֶד נקרא Rose בשפות רבות. מקור השם בצבעו הוורוד-אדום (הפרח נקרא בטעות, לעיתים מזומנות, בשם שושנה). לורד פרח מרשים, וריח נעים, אך הוא נושא קוצים. היה לו מקום כבוד כבר במיתולוגיה היוונית ובמסורת הרומית. זה היה הפרח אלות האהבה – של אפרודיטי ביוון ושל וונוס ברומא ושימש סמל להערצה ומסירות כבר בתקופה הפגאנית. הוא סימל אהבה, אך גם רוממות רוח וניצחון וסמל להקרבה. בעקבות הניצור של רומא על ידי קונסטנטינוס, הועתק סמל הוֶרֶד מוונוס למריה ומאז הוא מסמל, בשל השילוב של קוצים ודם, את ייסורי ישוע.

זרי הוורדים בהם עטרו את ראשה הוביל ל-rosary (בלטינית rosarium) היא מחרוזת התפילה ול"גינות הורד" (Roscium בלטינית) במנזרים של ימי הביניים.

הורד, לפי האגדה, צמח בגן העדן. הוא היה אז ללא קוצים. רק אחרי הגירוש הוא קיבל את

קוציו – להזכיר לאדם את חטאיו, בשעה שריחו ויופיו ממשיכים להזכיר את תפארתו של גן העדן. אצל הקתולים מסמל הורד האדום מות קדושים ואילו הורד הלבן מסמל טוהר. אנה – אימה של מריה, הרתה, לפי אחת מהמסורות, בהריחה ורד לבן.

מימין – מלאכים עטורים בזרי ורדים ונושאי פרחי שושן בידיהם בטקס הכתרתה של מריה כמלכת השמים. (Filippo Lippi 1447) משמאל – ורד אדום. צילם: עוזי פז ©

המעבר דרך יריחו

חלפו כ-33 שנים מאז הבשורה למריה. ישוע ותלמידיו עלו לירושלים כדי לחגוג את הפסח. בדרכם עברו ביריחו. "וְהִנֵּה אִישׁ, זַכַּי שְׁמוֹ, וְהוּא מֵרָאשֵׁי הַמּוֹכְסִים וְעָשִׁיר. וַיְבַקֵּשׁ לִרְאוֹת אֶת ישוע מִי הוּא וְלֹא יָכֹל מִפְּנֵי הָעָם כִּי שְׁפַל קוֹמָה הָיָה. וַיְקַדֵּם וַיַּרָץ וַיַּעַל עַל שִׁקְמָה אַחַת לִמְעַן רְאוֹת אֹתוֹ כִּי שָׁם דַּרְכּוֹ אֲשֶׁר יַעֲבָר בָּהּ" (לוקס י"ט 2-4).

עץ השקמה של זכי הפך ליעד מבוקש לעולי הרגל הנוצריים. הוא נזכר פעמים אחדות בכתביהם, ואחדים מהם אף מציינים כי ראו את העץ "במו עיניהם". ההגמון דניאל (1106), שביקר במנזרי הירדן שליד מקום הטבילה, מציין "פה היה ביתו של זכי וגזע של אותו עץ". טריסטראם, שסייר ביריחו ב-1864, מספר: "למרות נדירותו לא נעלם העץ לגמרי מכיכר יריחו, שהרי מצאנו שני עצים זקנים בגיא הקטן הסמוך לחורבות". כיום יש ביריחו עצי שקמה אחדים. אחד מהם "הוכרז" על ידי המקומיים כעץ של זכי, והפכו אותו לאתר מכירת מזכרות לתיירים...

זכי על עץ השקמה ביריחו בציור ביזנטי

העלייה לירושלים

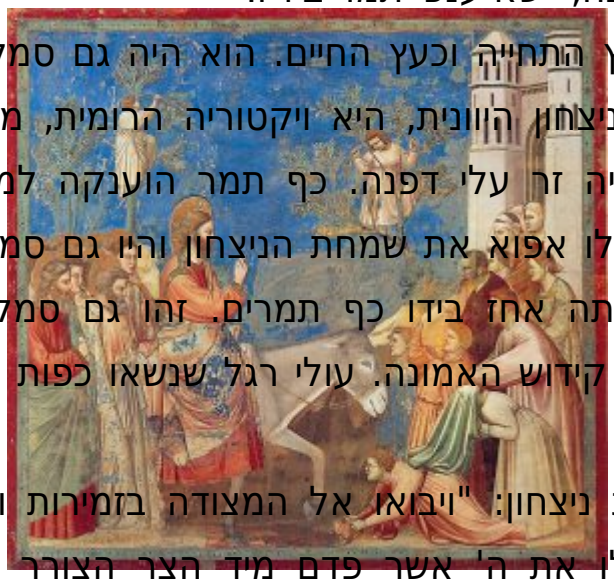
מיריחו ישוע עלה לירושלים. הוא נכנס אליה רכוב על גב חמור כדי למלא אחר הכתוב בזכריה: "גִּילִי מְאֹד בַּת צִיּוֹן הָרִיעִי בַּת יְרוּשָׁלִַם הִנֵּה מַלְכֵּךְ יָבוֹא לָךְ צַדִּיק וְנוֹשָׁע הוּא עָנִי וְרֹכֵב עַל חֲמוֹר עַיִר בֶּן אֲתֹנוֹת" (שם כ"ג 9) .

כניסת ישוע לירושלים Pietro Lorenzetti 1320 (מימין); כניסת ישוע לירושלים (ג'וטו די בונונה 1303-1305) (משמאל)

ישוע עלה לירושלים לחגוג עם תלמידיו את חג הפסח. שבוע הפסחא הנוצרי נפתח ב"יום הראשון של הדקלים", Palm Sunday, בו נכנס ישוע לירושלים: "וַיְהִי מְמֻחָרָת כִּשְׁמוֹעַ הָמוֹן רָב אֲשֶׁר בָּאוּ לָחֹג הֶחָג כִּי יָבֹא ישוע יְרוּשָׁלָיִם: וַיִּקְחוּ בְיָדָם כַּפּוֹת תְּמָרִים וַיֵּצְאוּ לִקְרָאתוֹ וַיָּרִיעוּ" (יוחנן י"ב 12-13). באוונגליונים האחרים היו אלה "עצים", ולאו דווקא תמרים. ג'וטו צייר זיתים דווקא.

האגדה מספרת כי מריה, בעת המנוסה למצרים, הייתה רעבה. תמרים היו המזון הזמין היחיד בסביבה, אלא שאלה נישאו במרומי הצמרות. ישוע, העולל, ציווה על עץ התמר לכוף את קומתו, כך שאימו תוכל לקטוף מפריו. הוא ברך אז את התמר כ"סמל ישועת ההולכים למות", והבטיח כי לכשיכנס לירושלים, כמנצח, יישא ענפי תמר בידיו.

כבר בבבל ובאשור הדקל היה מקובל כעץ התחייה וכעץ החיים. הוא היה גם סמל יהודי עתיק וכך גם ביוון וברומא. ניקה אלת הניצחון היוונית, היא ויקטוריה הרומית, מעוצבת בפסלים עם כף **תמר** בידה האחת ובשנייה זר עלי דפנה. כף תמר הוענקה למנצחים בתחרויות ביוון העתיקה. כפות תמרים סימלו אפוא את שמחת הניצחון והיו גם סמל לחיי נצח. המלאך שבא לבשר למריה את מותה אחז בידו כף תמרים. זהו גם סמלם של המרטירים, המדגיש את ניצחון המתים על קידוש האמונה. עולי רגל שנשאו כפות תמרים נקראו Palmer גם בשובם למולדתם.

בספר החשמונאים יש תיאור של תהלוכת ניצחון: "ויבואו אל המצודה בזמירות ובכפות תמרים בכינורות ובעוגבים ובנבלים, ויהללו את ה' אשר פדם מיד הצר הצורר אותם" (חשמונאים א' י"ג 53). הנוצרים בירושלים נהגו כבר בתקופות קדומות, ולפחות מאז המאה ה-9, לערוך תהלוכות, בהן נשאו ענפי דקל, לציון האירוע המתואר בברית החדשה. כך הם נוהגים גם כיום ביום ראשון שלפני הפסחא – "יום ראשון של הדקלים".

יום ראשון של הדקלים החל לפני הפסחא. צילם: דנצ'ו ארנון ©

בתקופת המקרא הייתה ה**תאנה** אחד מהצמחים החשובים בארץ ישראל "אֶרֶץ חִטָּה וּשְׂעֹרָה, וְגֶפֶן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן..." (דברים ח' 8). הפסוק "אִישׁ תַּחַת גַּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֵנָתוֹ" (מלכים א' ה' 5) מבטא שקט, שלווה וביטחון. אולם ישוע גורס כי יש להתנער מן השגרה ומן המוסכמות ולעשות מעשה: "וּבַבֹּקֶר שָׁב אֶל הָעִיר וְהוּא רָעֵב. וַיַּרְא תְּאֵנָה אַחַת עַל הַדָּרֶךְ וַיִּקְרַב אֵלֶיהָ וְלֹא מָצָא בָהּ מְאוּמָה בִּלְתִּי הֶעָלִים וַיֹּאמֶר אֵלֶיהָ מֵעַתָּה לֹא יִהְיֶה מִמֵּךְ פְּרִי עַד עוֹלָם וַתִּיבַשׁ הַתְּאֵנָה פִּתְאֹם. וַיִּרְאוּ הַתַּלְמִידִים וַיִּתְמְהוּ וַיֹּאמְרוּ אֵיךְ יָבְשָׁה הַתְּאֵנָה פִּתְאֹם. וַיַּעַן ישוע וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם אָמֵן אֹמֵר אֲנִי לָכֶם אִם תִּהְיֶה בָכֶם אֱמוּנָה וְלֹא תָלַק לִבְּכֶם כְּמַעֲשֵׂה הַתְּאֵנָה הַזֹּאת תַּעֲשׂוּ וְאַף תֹּאמְרוּ אֶל הָהָר הַזֶּה הִנָּשֵׂא וְנֶעְתַּקְתָּ אֶל תּוֹךְ הַיָּם וְהָיָה כֵן. וְכֹל אֲשֶׁר תִּשְׁאֲלוּ בַּתְּפִלָּה וְאַתֶּם מַאֲמִינִים יָבֹא לָכֶם" (מתי כ"א 18-22).

תאנה עם פגות, בראשית הלבלוב האביבי. צילם: עוזי פז ©

גת שמנים

"אַחֲרֵי כֵן בָּא אִתָּם ישוע אֶל חָצֵר הַנִּקְרָא גַּת שְׁמָנֵי..." (מתי כ"ו 36-37) גת שמנא הוא אחד האתרים הנזכרים בברית החדשה ומיקומם אינו מוטל בספק. אתר זה, הנקרא בגרסתו היוונית "גת סמני", חשוב ביותר במסורת הנוצרית, אף כי במקורות העבריים הקדומים אין לו זכר.

גת שמנים. תחריט עץ. Lane-Pools, Stenley 1880 (מימין); גת שמנא (משמאל): בחזית – גרופית, צעירה יחסית, של העץ הוותיק, שגזעו נתמך באבנים. צילם: עוזי פז ©

בחצרה של כנסית כל העמים, היא גת שמנים, ניצבים 8 עצי זית עתיקים. מחקר שפורסם ב-2012 מוכיח כי גילם של שלושה מגזעיהם (את האחרים לא ניתן היה לבדוק) הוא כ-900 שנה, ואילו שורשיהם קדומים, כנראה, אף יותר. גילם של העצים תואם לימי השלטון הצלבני בארץ, שבתקופתו שוקמה הבסיליקה הביזנטית. סביר כי עם הבנייה טיפלו גם בעצי הזית. עצי זית מצמיחים נצרים מצוואר הגזע או מהשורש. אלה נקראים גרופיות. נהגו לקצץ אותם, יחד עם קטע מהשורש, ולשתלם כשתילים חדשים. מכאן הדימוי "[...] בָּנֶיךָ כִּשְׁתִלֵי זֵיתִים סָבִיב לְשֻׁלְחָנֶךָ" (תהילים קכ"ח 3). במחקר נמצא כי כל שמונת העצים במקום הם "תאומים" גנטית. אפשרי כי כולם צמחו מגרופיות שנלקחו מעץ אֵם אחד.

בגת שמנים ישוע אמר לתלמידיו "...שְׁבוּ לָכֶם פֹּה עַד אֲשֶׁר אֵלֵךְ שָׁמָּה וְהִתְפַּלָּלְתִּי. וַיִּקַּח אִתּוֹ אֶת פֶּטְרוֹס וְאֶת שְׁנֵי בְּנֵי זַבְדַּי וַיָּחֶל לְהֵעָצֵב וְלָמוּג" (מתי כ"ו 36-37). האגדה מוסיפה ומספרת כי לאחר מכן הוא הלך בגן וכל הפרחים הרכינו את ראשם באהדה והשתתפות בצער. רק השושן, שצבעו היה אז אדום, נותר, בהוד גאוותו, זקוף על גבעולו, "כדי שייהנה מיופיי ומניחוחי". לנוכח מבטו הנוזף של ישוע החוויר, השפיל את ראשו בבושה, וכך נותר עד היום...

היגון בגן – The Agony in the Garden Andrea Mantegna 1455

בתמונה של אנדראה מנטניה Andrea mantegna "היגון בגן" ישוע נראה בגת שמנים, מתרחק מתלמידיו ומתחנן "אַבָּא אָבִי... הַעֲבֶר נָא מֵעָלַי אֶת הַכּוֹס הַזֹּאת" (מרכוס י"ד 36). על ענפי העץ, בפינתו הימנית העליונה של הציור, ניצב קורמורן. עוף זה, שצבעו שחור, ניזון בדגים. הקורמורן מסמל, הן בצבעו והן במזונו, את מותו הקרוב של ישוע. עופות שחורים מסמלים בנצרות את האפלה, את חטא תאוות הבשרים, את החמדנות ולפעמים גם את השטן. בנוסף – הדג אומץ עוד מראשית הנצרות כסמלו של ישוע, והקורמורן האוכל דגים, מבשר בבירור את האסון המתקרב.

דגים בפסיפס בכנסיית הלחם והדגים. צילם: עוזי פז ©

בגת שמנים בגד יהודה איש קריות בישוע והסגירו לרומאים תמורת בצע כסף. לאחר מכן מצפונו ייסר אותו ו"הוּא הִשְׁלִיךְ אֶת הַכֶּסֶף... וַיִּפֶּן וַיֵּלֶךְ וַיֶּחֱנַק (מתי כ"ז 5). בתרגומים חדשים נכתב: "הָלַךְ מִשָּׁם וְתָלָה אֶת עַצְמוֹ" ומן הסתם על עץ. בכתבי הנוסעים הראשונים, כגון הנוסע מבורדו (333 לסה"נ) או הנוסע מפיאצ'נצה (570) זוהה העץ כתאנה בעמק יהושפט. לפי המסורת, המקובלת מאז 1680, יהודה תלה את עצמו על **כליל החורש**. העץ עמד אז, בימי הפסח, בשלכת. כשהתעורר מתרדמתו, ימים אחדים לאחר מכן, וראה את הבוגד על ענפיו, הם האדימו מזעם, ופרחיו, שהיו לבנים עד אז, הסמיקו מעצמת הבושה, ומכאן מקור שמו האנגלי של כליל החורש Judas Tree.

כליל החורש – "העץ של יהודה". הפריחה הלבנה היא מוטציה תרבותית. צילם: עוזי פז ©

דרך היסורים

"הפסיון", דרך היסורים של ישוע, תופס מקום נכבד באמנות הנוצרית. פונטיוס פילטוס, הנציב הרומי בירושלים, פסק כי יש לצלוב את ישוע. אז "שָׂרְגוּ עֲטֶרֶת קוֹצִים וְשָׂמוּ אוֹתָהּ עַל רֹאשׁוֹ" (מתי כ"ז 29), זאת כפרודיה לכתר הוורדים שעיטר את ראשו של הקיסר הרומי בימי חג. הם אף קלסו ולעגו לו: "שָׁלוֹם לְךָ, מֶלֶךְ הַיְּהוּדִים" (שם, שם) ונתנו "קָנֶה בִּימִינוֹ" (מתי כ"ז 11), כתחליף למטה המושלים, בבחינת "מִשְׁעֶנֶת הַקָּנֶה הָרָצוּץ" (מלכים ב' 21).

ציורים רבים מתארים את ישוע עם עטרת הקוצים, אולם מיהו הקוץ ממנו שרגו את העטרת? דעות רבות בנדון. בשמם המדעי של שני צמחים כלול התואר Spina Christi, דהיינו "קוצי המשיח". אחד מהם, המוכר יותר, הוא ה**שיזף** ה**מצוי** -*Ziziphus spina christi* לעץ זה שמות אחדים בפי הערבים. אחד מהם הוא "נבק אל מסיח".

שיזף מצוי בעין חצבה (מימין); "דומים" – פירותיו של השיזף המצוי (משמאל). צילם: עוזי פז ©

באזורים אחדים השיזף המצוי נקרא "נבק" כגון השיזף בעין חצבה. "דומים" הם פירותיו של השיזף.

גם שמו המדעי של **אשמר קוצני** (שנקרא בעבר שמיר קוצני) הוא *Paliurus spina-Christi*. אולם הן השיזף והן האשמר אינם גדלים כלל באזור ירושלים רבתי. השיזף, כעץ ממוצא טרופי, אינו עמיד בקור ואינו מעפיל למרומי הרי יהודה. הוא גדל לרוב בעמקים ובשפלה. ואילו תפוצתו של האשמר, עץ שכיח בבלקן ובטורקיה, גדל בארץ רק בגליל והוא שריד, כנראה, לתקופות קרות יותר.

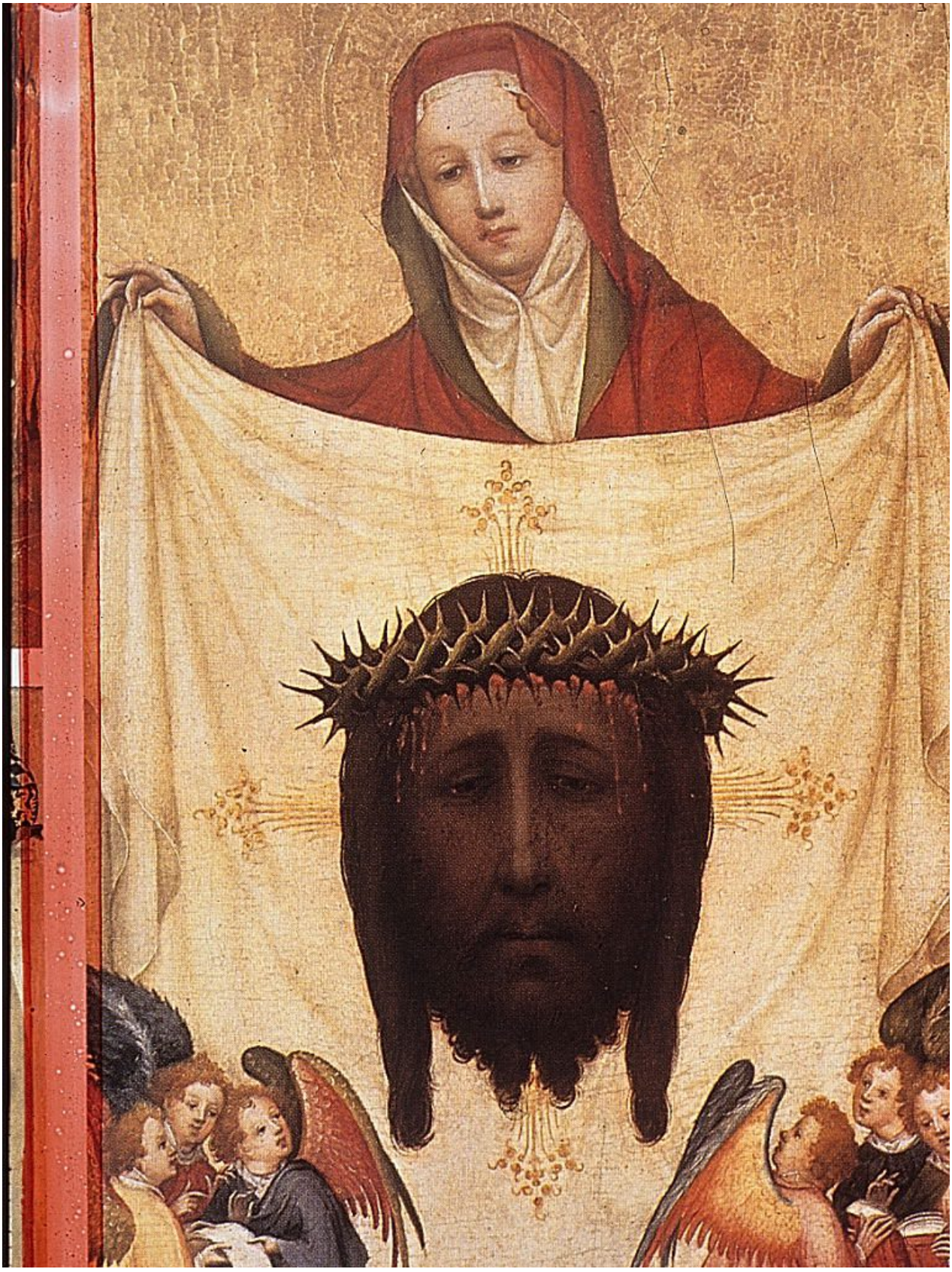
אחת מהדעות גורסת כי הכינו את העטרה מ**עוזרר קוצני**, עץ קוצני הנפוץ בהרי יהודה ובאזור ירושלים. כאלה הן העטרות סביב 14 הצלבים, המסמלים את דרך הייסורים של ישוע, במנזר יוחנן במדבר, הסמוך לאבן ספיר.

עטרת קוצים מענפי **עוזרר קוצני**

במנזר יוחנן במדבר. צילם: עוזי
פז ©

לפי ספר מימי הביניים ("מעשי הקדושים" Acta Sanctorum בלטינית) אישה ירושלמית נתנה לישוע, הצועד ב"דרך היסורים" לעבר גבעת הגולגולתא, מטפחת לנגב את מצחו. הוא מחה את זיעתו, וכשהשיב לה את מטפחתה הוטבעו בה תוואי פניו. המסורת גורסת כי מכאן שמה של האישה – Veronica שמקורו בשילוב בין יוונית ללטינית: vera בלטינית ו- eikon ביוונית, דהיינו "דמות אמיתית". האירוע "התרחש" בתחנה ה-VI אף כי בברית החדשה אין כל זכר לסיפור זה. שמה של קדושה זו התגלגל בדרך כלשהי לפרח קטן וצנוע הצמוד לפני הקרקע – ורוניקה.

ורוניקה הקדושה והמטפחת עם דיוקנו של ישוע Master of Saint Veronica 1420

בארץ פורחים מינים אחדים של **ורוניקה** (נקראה בעבר ברוניקה). השכיחה והמוכרת שבהם היא **ורוניקה סורית**. לא ברור מה הקשר בין הצמח הזה לורוניקה מהתחנה ה-VI. אפשרי כי שילוב צבעי הפרח – התכול, המסמל מלכות שמים, ללבן, המסמל טהרה הוא

הגורם לכך. בתקריב ניתן לראות כי לפרח דמות של צלב קטן. יתר על כן – ממרכזו מזדקרים שני אבקנים ויחד עם עמוד העלי הם יוצרים שילוש.

צמחים נוספים זכו בתואר "קדוש" בזכות שילוש המופיע באחד מאבריהם. כזהו הוא **פטל קדוש**. עליו מורכבים מעלעלים אחדים – לרוב 3. למסורת קדושתו אפשר אולי להוסיף גם את העסיס האדום של פירותיו, המזכיר את דמו של ישוע.

הפטל מזוהה במסורת היהודית עם הסנה הבוער "וַיֵּרָא מַלְאַךְ יְהוָה אֵלָיו, בְּלַבַּת-אֵשׁ מִתּוֹךְ הַסְּנֶה... וְהִנֵּה הַסְּנֶה בֹּעֵר בָּאֵשׁ, וְהַסְּנֶה, אֵינֶנּוּ אֻכָּל" (שמות ג' 2). האירוע הזה נזכר גם במעשי השליחים: "מֹשֶׁה זֶה, אֲשֶׁר כָּפְרוּ בּוֹ בְּאָמְרָם 'מִי שָׂמְךָ לְשַׂר וְשֹׁפֵט' – אוֹתוֹ שָׁלַח אֱלֹהִים בְּיַד הַמַּלְאָךְ הַנִּרְאֶה אֵלָיו בַּסְּנֶה, לִהְיוֹת לְשַׂר וְגוֹאֵל" (מעשי השליחים ז' 35). הסנה הפך גם לסמל הטוהר הבתולי של מריה, שנשאה את להבות האהבה האלוהית מבלי שתאוכל.

במנזר סנטה קטרינה שבסיני, משתלשל שיח פטל גדול מאחת החצרות לעבר אחורי האפסיס של הכנסייה המרכזית. הנזירים מספרים כי זהו הסנה של משה. ויש הגורסים כי מהפטל הכינו את העטרה לראשו של ישוע.

ורוניקה סורית (מימין); פטל קדוש - פירות (במרכז); פטל קדוש - עלה (משמאל). צילם: עוזי פז ©

סחלב קדוש. השפית שלו
מחולקת לשלוש אונות. צילם:
עוזי פז ©

בארץ גדל גם **סחלב קדוש**. הגרסה המקובלת היא כי קארולס ליניאוס (Carolus Linneus), אבי הסיסטמטיקה המודרנית הכתירו בשם "sanctus" משום שהוא נמצא לראשונה בארץ ישראל. לו כך היה הפרח אמור היה להיקרא Terra-sancta, על שם הארץ הקדושה. אולם אם נתבונן בשפית המשתרבבת ממנו קדימה, כלשון חרוצה, נבחין כי היא מחולקת ל-3 אונות, והיא שונה מהשפית של הסחלבים האחרים. אפשרי כי דווקא השילוש הזה הוא שהכריע בקביעת שמו.

העלה המשולש של אחד ממיני התלתן הקנה לו את מעמדו באירלנד והפכו לסמלו של פטריק הקדוש, פטרון האי.

הצליבה

בגולגלתא "נָתְנוּ לוֹ (לישוע) לִשְׁתּוֹת יַיִן מָהוּל בְּמֹרוֹרַת צֶמַח הָרֹאשׁ" (מתי כ"ז 34). צמח ה**ראש**, נזכר במקרא פעמים אחדות, (לעיתים כ**רוש**). ירמיהו אומר" "יַשְׁקֵנוּ מֵי-רֹאשׁ" (שם ח' 14) כעונש אלוהי ואילו עמוס אומר: "כִּי הֲפַכְתֶּם לְרֹאשׁ מִשְׁפָּט וּפְרִי צְדָקָה לְלַעֲנָה" (שם ו' 12). זה מקור הביטוי "רוש ולענה". הרוש, בן למשפחת הסוככיים, נחשב לצמח רעל

מסוכן, וסוקרטס הורעל, לפי המסורת, בתמצית שהופקה מצמח זה. בימי הביניים נהגו להשתמש בסם זה לערפול חושים. החומר הרעיל הוא קונאין – אלקלואיד המצוי בכל חלקי הצמח. הוא בודד כבר בשנת 1831 והיה האלקולואיד הראשון שיוצר במעבדה (ב-1886). מנה קטנה ממנו עלולה לגרום למוות כתוצאה משיתוק מערכת הנשימה.

רוש עקוד Conium maculatum. צילם: עוזי פז ©

לפי המסורת הנוצרית, הכינו את הצלב לישוע מעץ שגדל בתחומיו של מנזר המצלבה שבירושלים. מכאן שמו של המנזר. האגדה, לה יש ביטוי ציורי על כתלי הכנסייה, מספרת כי אברהם הביא ללוט 3 שתילים: ברוש, ארז ואורן על מנת שישתלם ובכך יכפר כך על מעשהו עם בנותיו. לוט נטע אותם יחד בעמק המצלבה והשקה אותם במי הירדן, אותם הביא בנאד על גבי חמורו. כך צמח עץ בעל שלושה גזעים. צאצאיו של לוט המשיכו לשמור על העצים ולהשקותם, עד שהותקן ממנו הצלב.

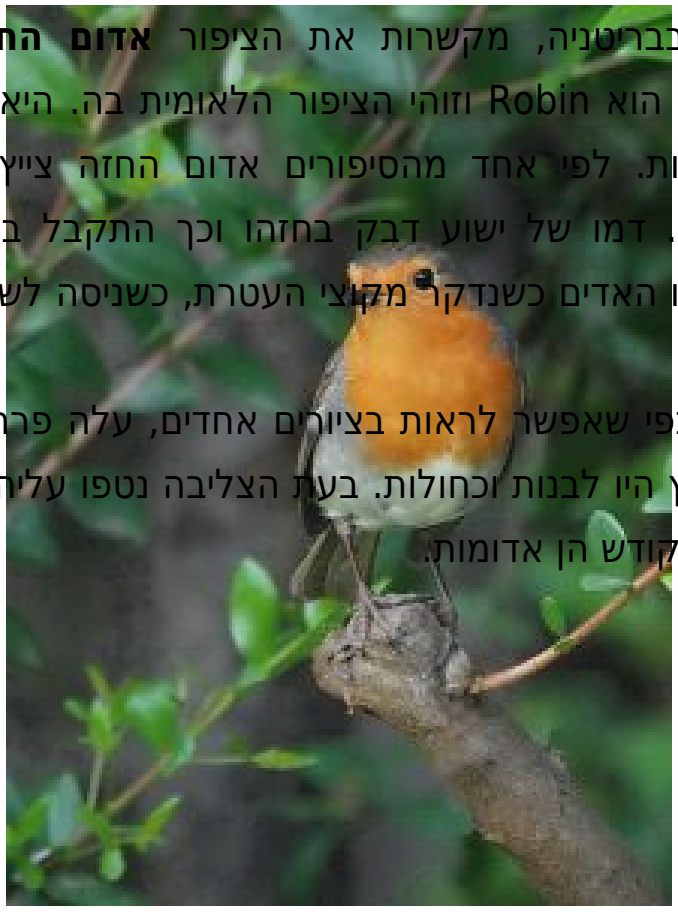

לוט משקה במי ירדן את העצים מהם הוכן הצלב (מימין) צילם: עוזי פז ©; ישוע על הצלב (Lucas cranach 1532) (משמאל)

בין הגרסאות השונות מיהו הצמח בו עטרו את ראשו של ישוע מצוי גם ה**חוח**. זהו קוץ חד שנתי שהחוחית מרבה לאכול את זרעיו וממנו שמה. זה המקור לריבוי החוחיות בציורי ילדותו של ישוע, כסימן מוקדם (פרֶפיגורציה) לצליבה. את הכתם האדום בראשה היא קיבלה, לפי המסורת, מדמו של הצלוב עת ניסתה לשלוף את זרעי החוח מהעטרת שלראשו.

חוחית על חוח (מימין); אדום החזה (משמאל). צילם: עוזי פז ©

אגדות אחרות, המסופרות בעיקר בבריטניה, מקשרות את הציפור **אדום החזה** עם הצליבה. שמה של ציפור זו בבריטניה הוא Robin וזוהי הציפור הלאומית בה. היא מייצגת מזל טוב ומזל רע כאחד, חיים ומוות. לפי אחד מהסיפורים אדום החזה צייץ באוזנו של ישוע כאשר היה תלוי על הצלב. דמו של ישוע דבק בחזהו וכך התקבל בו הצבע האדמוני-חלודי. לפי גרסה אחרת חזהו האדים כשנדקר מקוצי העטרת, כשניסה לשלוף מס מהצלב.

ישוע נצלב בגבעת הגולגתא. מדמו, כפי שאפשר לראות בציורים אחדים, עלה פרח אדום. מסופר כי לפני הצליבה הכלניות בארץ היו לבנות וכחולות. בעת הצליבה נטפו עליהן טיפות דם אחדות. מאז רוב הכלניות בארץ הקודש הן אדומות.

שדה כלניות אדומות. צילם: עוזי פז ©

הצבע האדום סימל דם כבר ביוון הקדומה. המיתולוגיה מספרת כי פרח אדום עלה מדמו של אדוניס, מאהבה של אפרודיטה, שנהרג בהתקף קנאה על ידי ארס, שהתחפש לחזיר בר. אולם אין לדעת למי מהפרחים האדומים התכוונה המיתולוגיה. המסורת הנוצרית העדיפה את הכלנית על האדומים אחרים, כגון נורית, פרג או דמומית, משום שעלי העטיף שלה מחולקים לשלוש אונות גזורות, המספר הטיפולוגי בנצרות. הכלנית מקובלת מאז גם כסמל לאבל ומקום-מוות, אם כי יש מקרים (כמו הסמליל להרוגי מלחמות העולם) בו הועדף פרח הפרג.

סיפורי דם הכלנית טרם תמו. אומברטו, הבישוף של פיזה, ידע כי רבים מהיוצאים למסע הצלב לא ישובו מדרכם. הוא ציווה על מפקדם להביא, יחד עם גוויות האבירים, עפר מארץ הקודש. בחלוף הזמן עלו על קבריהם פרחי כלנית אדומים. הבישוף מיהר להכריז כי אלה הן טיפות דמו של ישוע. האחים גרים, מספרי האגדות של המאה ה- 19, כותבים בספרם על "משמעות הפרחים": "בכל מקום בו נוטפות טיפות דם צומחות כלניות, ובמקום בו זולגות דמעות פורחות החבצלות".

מריה וישוע העולל
בזרועותיה.
ברקע רקפת
פורחת (מקור לא
ידוע) לחצו להגדלה

ישוע הורד מהצלב. מריה מערסלת אותו בזרועותיה בצער ובכאב. סצנה זו מוכרת בשם "הפייטה" (רחמים). **רקפת** מסמלת לעיתים את האירוע. פרח הרקפת מרכין את ראשו, כסמל לצער, הכתם האדום ש"בפיו" מייצג את הסבל אותו נושאת מריה בליבה, ואילו עלי הרקפת הם דמויי לב, כסמל לענווה ולחסד. בערבית נקראת הרקפת שג'ארת מריה – "העץ של מריה". בשל ריחם הנעים של הפרחים הרקפת נקראת גם בָּח'וּר מָרְיַם – הקטורת של מריה. שם זה מופיע כבר אצל הרמב"ם, במאה השתיים עשרה. בספרו "שמות התרופות": "בּוּחוּר מָרְיַם" – שמו של הצמח ביוונית קיקלאמינוס". ו-*Cyclamen* הוא שמה המדעי של הרקפת.

אחד משמותיה של הרקפת בערבית הוא "סג'ראת מרים": עליה דמויי לב, הפרח נוטה בצניעות כלפי מטה, והלב של הפרח כמו שותת דם.

יומיים לאחר הצליבה באו ואחדים מתלמידיו של ישוע למקום הקבר ומצאו בו רק תכריכים. ישוע התגלה למריה וגילה לה את דבר תחייתו ועלייתו לשמים.

רקפת מצויה. צילם: עוזי פז ©

לפי המסורת הארמנית והאורתודוכסית צמח ה**ריחן**, שגדל על ערימת אשפה, סימן להלנה את מקומו של הצלב האמיתי. הצמח היה כנראה מקודש כבר מימי קדם. לא בכדי זכה בתואר basilicum שפירושו מלכותי. בטקסים הקשורים בצלב נושאים המשתתפים אגדים של ריחן בידם, וריחו נישא למרחוק. בכנסיות האורתודוקסיות הוא משמש להכנת מים קדושים ולפי אמונתם, ריחן יצמח סמוך לקבר המשיח ביום תחיית המתים.

הפטריארך הארמני נושא שריד של הצלב הקדוש עטור בצמחי ריחן בטקס בכנסיית יעקב הקדוש צילם: דנצ'ו ארנון ©

שושנת יריחו אמיתית מסמלת את מחזור חייו של ישוע. שמה המדעי הוא *Anastatica hierochuntica*, דהיינו "התחייה מיריחו". שושנת יריחו היא צמח מדברי חד שנתי קטן. הוא נובט, מסתעף, פורח ואז, בתום האביב, ענפיו מתכופפים ואוספים בחיקם את הזרעים עד לגשם.

שושנת יריחו, לפי המסורת, נבטה עם לידת ישוע, פרחה בימי חייו, קפצה את ענפיה כאגרוף עם צליבתו ונפתחה לפזר את זרעיה עם תחייתו של ישוע. מכאן אחד משמותיה "צמח התחייה" (Resurrection plant). ביובש היא נראית כמו כף יד קפוצה, וכף יד נחשבת בתרבויות שונות כבעלת יכולת מאגית לעצור את "העין הרע". הצמח נקרא על כן בערבית כף א-נבי; כף א-רחמן, כף מריה וכפא עישה – שהיא אחת מנשותיו של מוחמד.

שושנת יריחו אמיתית בפריחה (מימין); שושנת יריחו קופצת את ענפיה ביובש (משמאל). צילם: עוזי פז ©

מסורת אחרת גורסת כי הצמח בצבץ בכל מקום בו נחה המשפחה הקדושה במנוסתה למצרים. היא נקראת על כן גם "ורד מריה" (Rosa Mariae) וורד הבתולה (Rose of the virgin) . צמחיה היבשים נמכרו בעבר לצליינים הנוצרים כמזכרת מארץ הקודש וכסמל לתחיית ישוע. לפי Crowfort & Baldenspeger בראשית המאה ה-20 היו בחנויות שבאזור כנסיית הקבר סלים מלאים בשושנות-יריחו. בשנת 2,000 היו עדיין בדהב שבסיני סלים גדושים בשושנות יריחו.

בשל ערכה המסחרי של שושנת יריחו האמיתית מוכרים כיום תחליפים שונים. בהם שרך ממדבריות מקסיקו ודרום ארצות הברית *ששמו Selaginella*. הוא מתנהג בצורה דומה ביובש וברטיבות לשושנת יריחו*.

***הערה: תנועות הפתיחה והסגירה בשושנת יריחו הן של ענפים יבשים שאינם מוריקים כאשר הם נרטבים והצמח אינו שב ממש לתחייה; בסלגינלה הענפים הנרטבים מוריקים ו"שבים לתחייה" ומסוגלים לחדש את פעילותם הפוטוסינתטית**

בספרו "רומי וירושלים" משה הס כתב: מעשה באחד האבירים שהלך לארץ המזרח... ורעהו היהודי נשאר בביתו...לאחר ימים שב האביר ויאמר אליו... 'הנני בא מהארץ הקדושה והבאתי לך משם דבר יקר... והושיט לרב שושנת יריחו. כשלקח הרב את השושנה מיד רעהו, ודמעותיו החמות נשרו על עליה היבשים, והנה השושנה קמה לתחייה ויהי לנס. אז פנה הרב אל האביר ואמר: אל ייפלא הדבר בעיניך... השושנה הזאת, בגעת בה רוח אהבה... היא מיד חיה, אף כי זה ימים רבים אשר עקרוה מן האדמה... גם ישראל פרוח יפרח כחבצלת... ישוב ויבער כלפיד"...

המאמר מעובד ומורחב מפז ע. וה. גורוחובסקי (1992) "פרחים וקוצים בחיי ישוע". ארץ היעל 23: 67-70.

תודות

תודתי הרבה לשותפתי לגרסתו הראשונה של המאמר, **הדסה גורוחובסקי**, על הלבטים המשותפים, ההנחיה בצעדיי הראשונים בשדות האין סופיים של האומנות ועל הערותיה לגרסה המעודכנת. צרור תודות ל**אסף פלר** על הערותיו הדקדקניות, על תרומתו לעושרה החזותי של המצגת ועל תשובותיו לקושיותיי. תודה עמוקה ל**יסכה הרני** על הערותיה והארותיה ועל תשובותיה המלומדות. תודה ל**דנצ'ו ארנון** על הערותיו ועל השימוש בצילום מעשה ידיו.

ספרות:

דפני א 1991 פרחים, סגולות ואגדות. משרד הבטחון ההוצאה לאור. כרמל ירושלים.
דפני א וח'אטיב ס ע 2017 צמחים, שדים ונפלאות. צמחי ארץ ישראל בפולקלור. הוצאת עולם חדש. תל-אביב.
זיו א 2015 הצופן הנוצרי באמנות. כנרת, זמורה-ביתן, דביר. ישראל.
עמר ז 2002 ה"בוטניקה הקדושה" של ארץ ישראל במסורת הנוצרית. בתוך: ברקאי ג ושילר א. נצרות ונוצרים בארץ ישראל : 206-214.
פז ע 1988 האם השושן צחור? טבע וארץ(ל) (8): 17-22; (9): 14-19.
פז ע 2015 שפתותיו שושנים. כלנית 2. https://www.kalanit.org.il/?p=2936
פז ע וגורוחובסקי ה 1992 קוצים ופרחים בחיי ישוע. ארץ היעל 23: 67-70.
פלביץ ד ויניב ז 1991 צמחי המרפא של ארץ- ישראל א,ב. הוצאת תמוז-מודן.
קריספיל נ 1983-1988 ילקוט הצמחים (כרכים א'-ה'). יערה. ירושלים.
רדה עומר 2016 מידע בע"פ.
שילר א 2002 נצרות ונוצרים בארץ ישראל. אריאל 156-165.

————————————————————————————

Alphandery B 1998 Iris il profumo dei fiori. Idea Books. Milano.

"Brewer's Dictionary of Phrase and Fable," compiled by Ivor H Evans.

Harper & Row, 1989, p. 663

Cotes RA 1904 Bible Flowers.

Crowfoot GM and Baldensperger L 1932 From Cedar to Hyssop, a Study in the Folklore of Plants in Palestine. London.

Klein E 1967 A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. Elsevier.

Moldenke HN and Moldenke AL 1952 Plants of the Bible. Waltham, Mass, U.S.A.

Horvat TM 2016 The Lily: Symbol of the Annunciation & the Resucrretion.

Catholic Tradition site http://www.catholictradition.org/Saints/signs4.htm

wikipedia https://en.wikipedia.org/wiki/Dianthus_caryophyllus

http://www.thymewilltell.com/dianthus.html

http://www.infoplease.com/ipa/A0931690.html **Clovis**

http://www.terrasanta.net/tsx/index.jsp

http://extension-horticulture.tamu.edu/plantanswers/publications/lily/lily.html

http://www.appleseeds.org/easter-lily.htm

http://www.jesus-story.net/painting_annunciation.htm

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A8%D7%9E%D7%91%22%D7%9D#.D7.A1.D7.A4.D7.A8.D7.99_.D7.A8.D7.A4.D7.95.D7.90.D7.94

http://www.catholictradition.org/Saints/signs4.htm

http://www.theglobaldispatches.com/articles/symbolism-in-the-annunciation

http://symbol dictionary.net/?p=1333

https://en.wikipedia.org/wiki/Annunciation

https://en.wikipedia.org/wiki/Rose symbolism

http://www.pinpush.com/symbols/artSymbol-Rose.htm

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%94%D7%94%D7%A9%D7%AA%D7%A0%D7%95%D7%AA

https://en.wikipedia.org/wiki/Assumption of Mary

http://www.daat.ac.il/daat/hasfarim/hashmonaim-a-2.htm

תמונה בעמוד השער של כלנית

Mary Garden או "גן העדן הקטן"
(צייר גרמני לא ידוע. 1410)

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

ציטוט: פז ע 2017 עטרת קוצים וזר פרחים בחיי ישוע: פרחים וצמחים במסורת ובאמנות הנוצרית – בין השושן לשושנת יריחו, כתב-עת "כלנית" מספר 4.

עטרת קוצים וזר פרחים בחיי ישוע: פרחים וצמחים במסורת ובאמנות הנוצרית – בין השושן לשושנת יריחו